

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII

Tom XV

DAWNA
KARTOGRAFIA MIAST

POLISH ACADEMY OF SCIENCES
L.&A. BIRKENMAJER INSTITUTE OF THE HISTORY OF SCIENCE
TEAM FOR THE HISTORY OF CARTOGRAPHY
THE STATE ARCHIVE OF THE CAPITAL CITY OF WARSAW
THE WARSAW SURVEYING COMPANY
SOCIETY OF FRIENDS
OF ARCHIVE OF THE CAPITAL CITY OF WARSAW

FROM THE HISTORY OF CARTOGRAPHY
Volume XV

OLD CARTOGRAPHY OF TOWNS

Edited by
JERZY OSTROWSKI and PAWEŁ E. WESZPIŃSKI

WARSZAWA 2011

INSTYTUT HISTORII NAUKI im. L. i A. Birkenmajerów
POLSKIEJ AKADEMII NAUK
ZESPÓŁ HISTORII KARTOGRAFII
ARCHIWUM PAŃSTWOWE M.ST. WARSZAWY
WARSZAWSKIE PRZEDSIĘBIORSTWO GEODEZYJNE S.A.
STOWARZYSZENIE PRZYJACIÓŁ
ARCHIWUM PAŃSTWOWEGO M.ST. WARSZAWY

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII
Tom XV

DAWNA KARTOGRAFIA MIAST

Pod redakcją
JERZEGO OSTROWSKIEGO i PAWŁA E. WESZPIŃSKIEGO

WARSZAWA 2011

Opracowanie redakcyjne
Jerzy Ostrowski, Paweł E. Weszpiński

Recenzenci
Prof. dr hab. Stanisław Alexandrowicz
Prof. dr hab. Mieczysław Sirko

Redakcja techniczna i łamanie
Paulina Waszkiewicz

Weryfikacja językowa
Joanna Dojnik

Tłumaczenie przedmowy i streszczeń na język angielski
Agata i Małgorzata Bernatowicz oraz autorzy

Tłumaczenie artykułów rosyjskojęzycznych na język polski
Paweł E. Weszpiński

Projekt okładki
Paweł E. Weszpiński

Publikacja dofinansowana ze środków
Głównego Urzędu Geodezji i Kartografii

Wydawnictwa IHN PAN
Nowy Świat 72 00-330 Warszawa
tel. 22 6572714
e-mail: ihn@ihnpan.waw.pl

© by: IHN PAN, APW, WPG S.A., SP APW

ISSN: 0138-0850

ISBN:
978-83-86062-06-5
978-83-928532-7-5
978-83-933852-0-1
978-83-921836-7-9

Druk i oprawa: Zakład Graficzny Uniwersytetu Warszawskiego
Druk ukończono w grudniu 2011

SPIS TREŚCI

<i>Jerzy Ostrowski, Paweł E. Wespiński</i> Przedmowa	13
--	----

*

<i>Lucyna Szaniawska</i> Znaki graficzne miast stosowane na mapach do końca XVIII wieku	21
<i>Jarosław Łuczyński</i> Miasta Rzeczypospolitej na planach i widokach w <i>Civitates Orbis Terrarum</i> Georga Brauna i Franza Hogenberga (rozważania nad treścią ikonograficzną)	59
<i>Ewa Szyrkiewicz</i> Plan Wrocławia Bartla Weihnera (ojca) i Bartla Weihnera (syna) z 1562 roku – jego zawartość informacyjna, wiarygodność i przydatność	85
<i>Radosław Skrycki</i> Rękopiśmienne plany Szczecina Gerharda Corneliusa von Walrave z pierwszej połowy XVIII wieku w zbiorach Muzeum Narodowego w Szczecinie	95
<i>Anna Osowska</i> Plany i widoki miast w kartograficznej kolekcji Machnizkich	113

**

<i>Dorota Gazicka-Wójtowicz, Irena Grzybowska</i> Najstarsze plany miast polskich w zbiorach Centralnej Biblioteki Geografii i Ochrony Środowiska IGiPZ PAN	129
<i>Dorota Bartnik</i> Lindleyowskie plany wodociągów i kanalizacji miasta Łodzi w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Łódzkiego	137
<i>Krzysztof Grochowski</i> Dawne plany Poznania (do 1945 roku) w zbiorach Biblioteki Raczyńskich	153
<i>Janina Stoksik</i> Plany i widoki miast z okresu I Rzeczypospolitej w zasobie Archiwum Państwowego w Krakowie i ich twórcy	161
<i>Anna Sokół</i> Źródła kartograficzne do historii miast od końca XVIII wieku do 1918 roku w zasobie Archiwum Państwowego w Krakowie	185

Сергей Нелипович

**Картографические материалы по городу Варшаве в фондах
и коллекциях Российского государственного
военно-исторического архива (обзор архивных фондов) 201**

Siergiej Nielipowicz

**Materiały kartograficzne dotyczące Warszawy w zbiorach
Rosyjskiego Państwowego Archiwum Wojskowo-Historycznego 217**

Paweł E. Wespiański

Z badań obrazu zabudowy na dawnych planach Warszawy 223

Teresa Krogulec

**Artystyczne walory dawnych planów ze zbiorów Muzeum
Historycznego m.st. Warszawy 241**

Henryk Bartoszewicz

**Rewiry żydowskie w miastach Księstwa Warszawskiego
i Królestwa Polskiego w świetle map wielkoskalowych 259**

Adam Jankiewicz

**Dawne plany miast – sytuacja rzeczywista czy projektowana?
Na przykładzie *Delineacji* A. Hiża i H. Jędrzejowskiego z 1771 roku 289**

Andrzej Konias, Krzysztof Strzelecki

Dawne plany miasta Słupska od XVIII do końca XIX wieku 299

Piotr Grabowski

**Obraz rozwoju urbanistycznego i warunków przyrodniczych
Olsztyna w XIX i XX wieku na planach miasta z lat 1800–1946 315**

Waldemar Spallek

Dawne plany małych miast górnośląskich na przykładzie Krapkowic 329

Wojciech Zalewski

**Rozwój Wrocławia w latach 1850–1939 w świetle archiwalnych
materiałów kartograficznych 349**

Людмила Кильдюшевская

Санкт-Петербург. 300 лет на планах и картах 373

Ludmila Kilduszevskaia

Petersburg – 300 lat na planach i mapach 385

Beata Medyńska-Gulij

**Potencjał informacyjny map topograficznych z drugiej
połowy XVIII wieku dla przestrzeni miast wielkopolskich 395**

Dariusz Lorek

- Mapa topograficzna *Urmessstischblätter* z lat 1828–1832 jako źródło informacji o przestrzeni miejskiej w Wielkopolsce 411**

Wiesław Sieradzan

- Zainteresowania dawną kartografią miejską Bernharda Schmida (1872–1947) – ostatniego niemieckiego konserwatora zabytków w Malborku 421**

Beata Konopska

- Cenzura wobec polskich planów miast od zakończenia drugiej wojny światowej do podpisania Układu Warszawskiego 429**

Kamil Nieścioruk

- Archiwalne materiały kartograficzne jako źródło informacji o przekształceniach przestrzeni dawnej strefy podmiejskiej 445**

Katarzyna Kowalik, Jarosław Suchożębski

- Wykorzystanie archiwalnych map i planów do analizy zmian starorzeczy Wisły w okolicach Warszawy. 455**

Wolfgang Kreft, Dariusz Przybytek, Grzegorz Strauchold

- Projekt „Historyczno-topograficznego atlasu miast śląskich” 465**

Albina Mościcka, Marek Marzec

- Archiwalia kartograficzne w badaniach naukowych na przykładzie zasobów Polska.pl 475**

Jacek Uchański, Piotr Falkowski

- Nowoczesne narzędzia przekazu kartograficznego wykorzystujące fotograficzne dane źródłowe na przykładzie ortofotomapy zniszczonej działaniami wojennymi Warszawy 489**

Marek Ostrowski

- Od Panoramy Warszawy Przełomu Tysiącleci do Warszawskiego Tryptyku Edukacyjnego i dalej 505**

Jaromir Kolejka

- Dokumentacja kartograficzna krajobrazu przemysłowego (Streszczenie) 515**

Główny Urząd Geodezji i Kartografii

- Rozwój kartografii w internecie a krajowy portal informacji przestrzennej 529**

Główny Urząd Geodezji i Kartografii

- Baza Danych Obiektów Topograficznych jako referencyjne źródło danych dla kartografii. 533**

*Jerzy Ostrowski***Piśmiennictwo o dawnych planach i widokach miast polskich****1983–2010 (Materiały do bibliografii) 537**

I. Zagadnienia ogólne. Zbiory artykułów i referatów 539

II. O planach i widokach wielu różnych miast 540

1. W obcych zbiorach kartograficznych 540

2. W polskich zbiorach kartograficznych 543

III. O planach i widokach jednego miasta. 556

Indeks osób 579

Indeks miast 582

CONTENTS

<i>Jerzy Ostrowski, Paweł E. Weszpiński</i>	
Preface	17

*

<i>Lucyna Szaniawska</i>	
Town graphic symbols applied in medium- and small-scale maps until the end of the 18th century	21

<i>Jarosław Łuczyński</i>	
Towns of the Polish-Lithuanian Commonwealth on the plans and panoramas in „Civitates Orbis Terrarum” by Georg Braun and Franz Hogenberg (some considerations of iconographic contents)	59

<i>Ewa Szynekiewicz</i>	
Plan of the city of Wrocław made by Bartel Weihner and his son Bartel in 1562 – its contents, reliability and usability	85

<i>Radosław Skrycki</i>	
Manuscript maps of Stettin (Szczecin) by Gerhard Cornelius von Walgrawe from the first half of 18th century in the collection of the National Museum in Szczecin	95

<i>Anna Osowska</i>	
Plans and views of towns in the cartographical collection of Machnizky family	113

**

<i>Dorota Gazicka-Wojtowicz, Irena Grzybowska</i>	
The oldest maps of Polish cities in the collection of the Central Library of Geography and Environmental Protection in Warsaw	129

<i>Dorota Bartnik</i>	
The Lindley plans of Łódź water supply and sewage system in the collection of Łódź University Library	137

<i>Krzysztof Grochowski</i>	
The old maps of Poznań (until 1945) in the collections of the Raczyński Library in Poznań	153

<i>Janina Stoksik</i>	
Maps and views of towns from the period of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the State Archives in Cracow, and their creators	161

<i>Anna Sokół</i>	
Cartographic sources for research on the history of towns from the late 18th century to 1918 in the State Archives in Cracow	185

Sergey Nelipovich

- Cartographic sources concerning Warsaw in the collections of the Russian State Military-Historical Archives in Moscow 201**

Paweł E. Wespiański

- Excerpts from studies on images of built-up areas on old maps of Warsaw 223**

Teresa Krogulec

- Artistic value of old city maps from the collection of the Historical Museum of Warsaw 241**

Henryk Bartoszewicz

- Jewish districts in the towns of Duchy of Warsaw and Kingdom of Poland on large-scale maps 259**

Adam Jankiewicz

- Old city maps. A real situation or a projected one? – based on the example of *Delineacya* by H. Hiż and H. Jędrzejowski from 1771 . . . 289**

Andrzej Konias, Krzysztof Strzelecki

- Old city maps of Słupsk from the 18th to the end of 19th century . . . 299**

Piotr Grabowski

- Picture of urban development and natural features in Olsztyn (Allenstein) in the 19th and 20th centuries on city maps from 1800–1946 . 315**

Waldemar Spallek

- Old plans of small towns in Upper Silesia with plans of Krapkowice . . . 329**

Wojciech Zalewski

- The development of the city of Wrocław between 1850 and 1939 in accordance to archival cartographic materials 349**

Ludmila Kildyushevskaya

- Saint Petersburg – 300 years of its presence on maps and plans 373**

Beata Medyńska-Gulij

- The information potential of topographic maps from the second half of the 18th century as regards the space of cities and towns in Greater Poland 395**

Dariusz Lorek

- The *Urmessstischblätter* topographic map at the scale of 1:25 000 as a source of information about municipal space in Greater Poland . . 411**

Wiesław Sieradzan

- The interest of Bernhard Schmid (1872–1947) – the last German conservator Mariejburg (Malbork) – in old urban cartography** 421

Beata Konopska

- Censorship of Polish city maps from the end of World War II to signing of the Warsaw Pact** 429

Kamil Nieścioruk

- Cartographic archive materials as a source of information about space transformation in former suburban areas** 445

Katarzyna Kowalik, Jarosław Suchożębski

- The use of archival maps and plans for the analysis of changes in old river-beds of the Vistula River in the vicinity of Warsaw** 455

Wolfgang Kreft, Dariusz Przybytek, Grzegorz Strauchold

- Project entitled „Historical and topographical atlas of Silesian towns” . .** 465

Albina Mościcka, Marek Marzec

- Cartographic heritage in scientific research on the basis of Polska.pl portal resources** 475

Jacek Uchański, Piotr Falkowski

- Modern tools of cartographic communication utilizing architectonic source data on the example of the orthophotomap of destroyed Warsaw** 489

Marek Ostrowski

- From the Panorama of Warsaw at the Turn of the Millennium to the Warsaw Educational Triptych and ahead** 505

Jaromir Kolejka

- Cartographic documentation of post-industrial landscape** 515

Head Office of Geodesy and Cartography

- The development of cartography on the Internet and national spatial data portal** 529

Head Office of Geodesy and Cartography

- The Database of Topographic Objects as a source of reference data for cartography** 533

Jerzy Ostrowski

- Literature on the subject of old maps and views of Polish towns 1983–2010 (Materials for bibliography)** 537
I. General issues. Collections of articles and papers 539

II. Publications concerning maps and views of various towns	
1. Held in map collections abroad	540
2. Held in map collections in Poland	543
III. Publications concerning maps and views of one town	556
Index of persons	579
Index of towns	582

Radosław Skrycki

Uniwersytet Szczeciński

Zespół Historii Kartografii przy IHN PAN

Rękopiśmienne plany Szczecina Gerharda Corneliusa von Walrave z pierwszej połowy XVIII wieku w zbiorach Muzeum Narodowego w Szczecinie

Przedmiotem poniższych rozważań jest zespół planów budowy szczecińskiej twierdzy (lata 1717–1740), które znajdują się w zasobie Muzeum Narodowego w Szczecinie (w oddziale Muzeum Historii Szczecina¹). Do tej pory zostały one zaprezentowane szerszej publiczności tylko raz, na wystawie *XVIII-wieczna kartografia Szczecina ze zbiorów Muzeum Narodowego w Szczecinie*, która miała miejsce w Muzeum Historii Szczecina od 1 grudnia 2006 do połowy kwietnia następnego roku². Jej pokłosiem jest kompetentnie opracowany katalog³, choć ciśnie się na usta – tylko katalog. Zbiór ten bowiem jest tak ważny, tak fundamentalny dla dziejów budowy szczecińskiej twierdzy i wreszcie tak „atrakcyjny” dla każdego miłośnika dawnego Szczecina, że wręcz koniecznością jest opublikowanie planów w jakiegokolwiek formie, najlepiej teki z wielkoformatowymi reprodukcjami. Dodatkowo ciekawa historia zbioru, związana prawdopodobnie z projektem zebrania i opracowania w latach czterdziestych XX wieku atlasu historycznego Szczecina (czego miasto nie ma do tej pory) to dodatkowy walor wzbogacający nie tylko wiedzę o samych planach, ale i o życiu naukowym miasta w przededniu przejścia przez Polaków.

Artykuł stanowi uzupełnienie i rozwinięcie pracy Mieczysława Stelmacha, zamieszczonej w V tomie „Z Dziejów Kartografii”⁴ i zawiera omówienie rękopiśmiennych planów Szczecina Gerharda Corneliusa von Walrave (Walrawe,

¹ Wykorzystane w artykule ilustracje ze zbiorów Muzeum Narodowego w Szczecinie pozyskano nieodpłatnie dzięki uprzejmości jego dyrektora Lecha Karwowskiego, za co niniejszym serdecznie dziękuję. Wyrazy podziękowania należą się także dr Bogdanie Kosińskiej, kierownik Muzeum Historii Szczecina, za pomoc podczas selekcjonowania i opracowania materiału kartograficznego, a także przygotowania reprodukcji.

² Zob. sprawozdanie: R. Skrycki, *Wystawa osiemnastowiecznych planów Szczecina ze zbiorów Muzeum Narodowego w Szczecinie*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 39, 2007, nr 1, s. 102–103.

³ B. Kosińska, *XVIII-wieczna kartografia Szczecina ze zbiorów Muzeum Narodowego w Szczecinie*. Informator do wystawy, Muzeum Narodowe w Szczecinie, Szczecin 2006.

⁴ M. Stelmach, *Plany twierdzy Szczecin*, w: *Kartografia forteczna*, „Z Dziejów Kartografii”, t. V, Warszawa 1991, s. 41–69, a szczególnie s. 49–54. Omówione są tu przede wszystkim plany z zasobu berlińskiej Staatsbibliothek.

1692–1773), które są częścią większego zbioru, obejmującego rękopiśmienne plany z XVIII wieku⁵. Przygotowując swój artykuł profesor Stelmach niżej omówionego zespołu nie wykorzystał. Na podstawie tego artykułu można prześledzić rozwój szczecińskiej twierdzy w całym okresie jej projektowania oraz budowy. Szczególne miejsce zajmują w nim plany inwentaryzacyjne oraz wczesne projekty twierdzy, które z różnych przyczyn przez czynniki decydujące nie zostały zaakceptowane do realizacji, wskazują jednak, w jakim kierunku rozwijało się myślenie koncepcyjne o kształcie tej inwestycji.

Po wygaśnięciu pomorskiej dynastii Gryfitów (śmierć księcia Bogusława XIV w 1637 roku) i postanowieniach pokoju westfalskiego, kończącego wojnę trzydziestoletnią (1648), część Pomorza wraz ze Szczecinem przypadła Szwecji. Wytyczenie granicy, przeprowadzone w 1653 roku nie zmieniło przynależności stolicy dawnego księstwa pomorskiego. Elektorzy brandenburscy, posiadający podstawy prawne do dziedzictwa po Gryfitach⁶ nie pogodzili się z tym faktem. Stąd dwukrotnie próbowali zmienić stan posiadania, raz osiągając nawet przejściowo sukces⁷. Jednak ostatecznie zmiana przynależności państwowej nastąpiła dopiero podczas III wojny północnej (1700–1721).

Szczecin, pod który Szwedzi podeszli już w 1630 roku (budując warowny obóz w jego pobliżu, na miejscu późniejszego fortu Leopolda), otoczony był średniowiecznymi murami. Zachowawcza do tej pory polityka książąt pomorskich powodowała, że nie podejmowano zbyt obciążających dla księżęcego skarbu robót fortyfikacyjnych. Liczono, że zachowanie neutralności i lawirowanie między stronami konfliktu oddali wojnę od Pomorza. Jednak nadbałtyckie położenie księstwa, słabość polityczna i militarna a także wymuszony sojusz z dowódcami cesarskimi Albrechta Wallensteina (1583–1634) podczas tzw. kapitulacji franzburskiej, zwróciły uwagę króla Szwecji Gustawa Adolfa (1594–1632), który po klęsce Duńczyków kreował się na przywódcę obozu protestanckiego. W 1630 roku jego wojska wylądowały w Peenemünde i stąd szybkim marszem wyruszyły

⁵ Ogółem zespół ten zawiera kilkadziesiąt planów, z czego 25 to oryginalne rękopisy z okresu budowy twierdzy w latach 1724–1740.

⁶ Układ pyrzycki z 1493 r. gwarantował prawo sukcesji elektorom brandenburskim w księstwie pomorskim na wypadek wygaśnięcia dynastii Gryfitów. W 1571 r., w efekcie zacieśniania stosunków pomiędzy oboma krajami, zagwarantowano (zatwierdzone przez cesarza w 1574 r.) prawa dziedziczenia także książętom pomorskim (ale tylko w Nowej Marchii) na wypadek wygaśnięcia rodu Hohenzollernów. Zob. B. Wachowiak, *Państwo zachodniopomorskie w okresie hegemonii szlachty (1570–1625)*, w: *Historia Pomorza*, t. II, cz. I, red. G. Labuda, s. 974–977; B. Wachowiak, A. Kamieński, *Dzieje Brandenburgii-Prus na progu czasów nowożytnych 1500–1701*, Poznań 2001, s. 93–94, 112.

⁷ W 1659 r., podczas wojny północnej (tzw. „potopu”) Szczecin oblegały bezskutecznie wojska cesarsko-brandenburskie. W 1676, podczas wojny brandenbursko-szwedzkiej doszło do kolejnego oblężenia, a w 1677 r., miasto zostało zajęte. Po dwóch latach, wskutek interwencji Francji, na mocy pokoju w Saint Germain, Szczecin wrócił do korony szwedzkiej. Zob. B. Wachowiak, *Szczecin w okresie przewagi państwa feudalnego 1478–1713*, w: *Dzieje Szczecina wiek X–1805*, t. II, red. G. Labuda, Warszawa 1985, s. 424–430.

na południe, podporządkowując sobie w krótkim czasie wszystkie ważniejsze punkty strategiczne.

Po zainstalowaniu się w Szczecinie Szwedzi przystąpili do kompleksowych prac fortyfikacyjnych. Choć raczej miały one charakter tymczasowy i nie stanowiły wyżyn ówczesnej sztuki fortyfikacyjnej (z czego przecież Szwedzi byli znani), to jednak wystarczyło, aby zatrzymać zapędy brandenburskie (a po 1701 r. pruskie) i przez długi czas uniemożliwić zdobycie Szczecina siłą.

Dwa sztychy z tego okresu doskonale wskazują, jak prace szwedzkich inżynierów zmieniły miasto. Pierwszy to zamieszczony w *Topografii Brandenburgii i Pomorza* widok Matthaeusa Meriana, pokazujący Szczecin od zachodu (ryc. 1)⁸. Ewa Gwiazdowska wyraziła wątpliwość, na ile jest on wierny rzeczywistości⁹; nie rozstrzygając tej kwestii należy stwierdzić, że daje się na tej podstawie odtworzyć obraz miasta w okresie szwedzkim. Oto średniowieczne mury otoczone

Ryc. 1. Widok Szczecina z *Topografii Brandenburgii i Pomorza*..., 1652 (zbiory autora)

zostały płaszczem nowych fortyfikacji, składających się z szaniec i dziewięciu bastionów połączonych kurtynami. Chociaż sztych bazuje w głównej mierze na szesnastowiecznym widoku Brauna / Hogenberga¹⁰ oraz innym bliźniaczym, ale

⁸ *Stetinum*, zamieszczony w: M.[artini] Z.[eilleri] *Topographia Electorat9 Brandenburgici et Ducatus Pomeraniae*..., Frankfurt / Main 1652, (II wyd. ok. 1680, III – 1704; zob. L.H. Wüthrich, *Register zu Merians „Topographia Germaniae”*, Kassel u. Basel 1967, s. 85).

⁹ E. Gwiazdowska, *Widoki Szczecina. Źródła ikonograficzne do dziejów miasta od XVI wieku do 1945 roku*, Szczecin 2001, s. 106–107.

¹⁰ *Alten Stettin*, w: G. Braun, F. Hogenberg, *Civitates Orbis Terrarum*, t. IV, Köln 1600.

bez pełnych szwedzkich fortyfikacji, wydany nieco ponad dekadę wcześniej miedziorycie¹¹, to jest to dość dobry dokument wskazujący kierunek zmian. Jego dopełnieniem jest zamieszczony na kolejnej stronie *Topografii...* plan miasta i najbliższej okolicy, który pokazuje, że szwedzkie dzieła obronne objęły także Łasztownię oraz południowe przedmieścia (ryc. 2)¹².

Ryc. 2. Plan Szczecina i okolicy z *Topografii Brandenburgii i Pomorza...*, 1652 (zbiory autora)

Okazja do zmiany polityczno-prawnego *status quo* nadarzyła się, gdy podczas wojny północnej Szwedzi znaleźli się w odwrocie. Kiedy latem 1713 roku pod Szczecin podeszli Rosjanie rozpoczynając jego blokadę, Prusy wystąpiły z propozycją przejęcia miasta i stworzenia w ten sposób strefy neutralnej. Miała ona ochronić miasto przed zniszczeniem, które nie było przecież w niczyim interesie; także Prusaków, mających nadzieje na jego zagarnięcie i usadowienie się u ujścia Odry. Wobec braku zgody szwedzkiej załogi, popierający pruskie pomysły Rosjanie rozpoczęli wyczerpujący ostrzał, paląc jednocześnie podszczecińskie wsie. To zmusiło słaby garnizon szczeciński do przyjęcia warunków prusko-ro-

¹¹ *Stetinum*, w: J.A. Werdenhagen, *De rebus publicis hanseaticis...*, Frnakfurt / Main 1641; repr. w: E. Gwiazdowska, *op. cit.*, s. 95 (il. 11).

¹² *Stetinum Stetin*, w: M.[artini] Z.[eilleri]...

syjskich i wpuszczenia do miasta „rozjemczych” wojsk pruskich i holsztyńskich. Te drugie miały gwarantować czystość intencji króla Fryderyka Wilhelma I (1688–1740); po pewnym czasie jednak zostały rozbijane, zaś pruska załoga w ciągu kilku miesięcy zwiększyła się przynajmniej trzykrotnie. Kolejnym krokiem było stopniowe ujarzmienie Rady Miejskiej. 29 maja 1720 roku król Prus Fryderyk Wilhelm I oficjalnym patentem wziął Szczecin w posiadanie¹³.

Przeprowadzona zaraz po wejściu do Szczecina pruska lustracja zaopatrzenia twierdzy wypadła bardzo niekorzystnie, zaś stan szwedzkich umocnień uznano za wielce niezadowalający, choć do tej pory w zasadzie spełniały one swoje zadanie. Biorąc pod uwagę niezwykle bogaty zasób sztokholmskiego Krigsarkivet, Szwedzi planowali przebudowę twierdzy, powstał bowiem dość duży zespół szczegółowych planów, mających wytyczyć kierunki tych prac¹⁴. Pierwsze opracowanie planów nowych fortyfikacji zlecono francuskiemu inżynierowi Jeanowi de Bodt (1670–1745), który już w 1716 roku przedstawił królowi efektowny plan rozbudowy twierdzy¹⁵. Mimo zakładanego rozmachu inwestycji, najwyraźniej projekt nie zyskał akceptacji króla, gdyż de Bodt nie kontynuował prac; wkrótce widzimy go jako projektanta twierdzy w Wesel, a od 1728 roku był już na służbie saskiej¹⁶.

Obowiązki Francuza przejął Gerhard Cornelius von Walrave, urodzony w Westfalii Holender, od 1715 roku na służbie królów pruskich¹⁷. Oprócz projektu twierdzy szczecińskiej był autorem fortyfikacji m.in. Moguncji, a w czasie wojen śląskich czynny także na Śląsku i w Czechach. Ta wspaniała kariera została przerwana, gdy Walrave popadł w kłopoty finansowe. Początkowo ratował się sprzedażą zgromadzonych dzieł sztuki, także obcokrajowcom; z czasem został posądzony o sprzedaż planów pruskich twierdz i malwersacje finansowe na zawrotną sumę 41 612 talarów! Ostatnie 25 lat spędził w więzieniu, bez wyroku sądowego, gdzie zmarł w wieku 81 lat. Takie potraktowanie znakomitego inżyniera i oficera nie dziwi, gdy weźmiemy pod uwagę niemal permanentny stan wojny albo przygotowań do niej, w jakim było państwo pruskie między 1740 a 1763 rokiem, a także związane z tym czasowe kłopoty finansowe króla Fryderyka II (1712–1786).

Zlecając już w 1716 roku przygotowanie planów rozbudowy fortyfikacji Szczecina Fryderyk Wilhelm I zagrał *va banque*. Przygotował się do potężnej inwestycji w miasto, które przecież formalnie do niego nie należało. Co więcej, rozpoczęte prace mogły przecież zostać przejęte na jakimś etapie przez Szwedów i w ostatecznym rozrachunku obrócić się przeciwko królestwu Prus. Zdaje

¹³ J. Wiśniewski, *Początki układu kapitalistycznego 1713–1805*, w: *Dzieje Szczecina...*, s. 451–455.

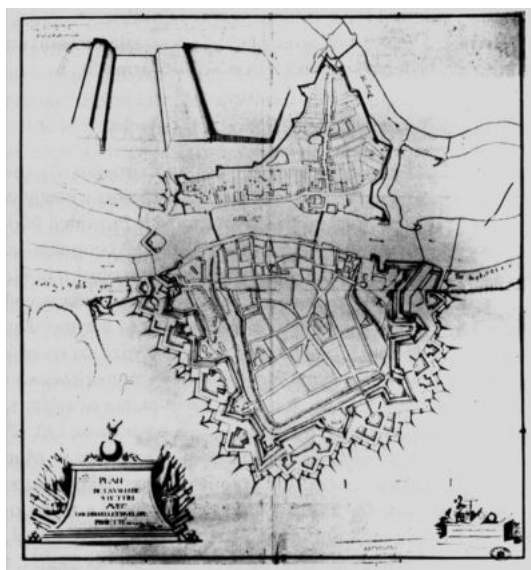
¹⁴ Zob. <http://www.riksarkivet.se/default.aspx?id=7769#Stettin> (17.01.2010) a także opublikowany niedawno, pod nieco mylącym podtytułem, w serii „Studia i materiały z historii kartografii” (t. XXI) katalog: U. Ehrens-värd, *Cartographica Poloniae 1570–1930. Katalog źródeł rękopiśmiennych do historii ziem polskich w zbiorach szwedzkich*, Warszawa, Sztokholm 2008, poz. 1629–1880 z wyjątkami.

¹⁵ B. Kozińska, *op. cit.*, s. 6–7. Ogólnie o budowie twierdzy zob. J. Wiśniewski, *op. cit.*, s. 494–497.

¹⁶ Idem, s. 7.

¹⁷ *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 41, Leipzig 1896, s. 2–5.

się, że tę inicjatywę należy traktować jako oznakę determinacji pruskiej w dążeniu do przejścia Szczecina z jednej strony, a dowód z wielkim rozmachem i szeroko zakrojonej wizji z drugiej. Jak się okazało, rachuby nie zawiodły i po biciu w wojnie północnej Szwedzi nigdy już do Szczecina nie powrócili.

Ryc. 3. Pierwszy projekt umocnień Szczecina G.C. Walravego, 1717 (cyt. za: B. Kozińska, *op. cit.*,

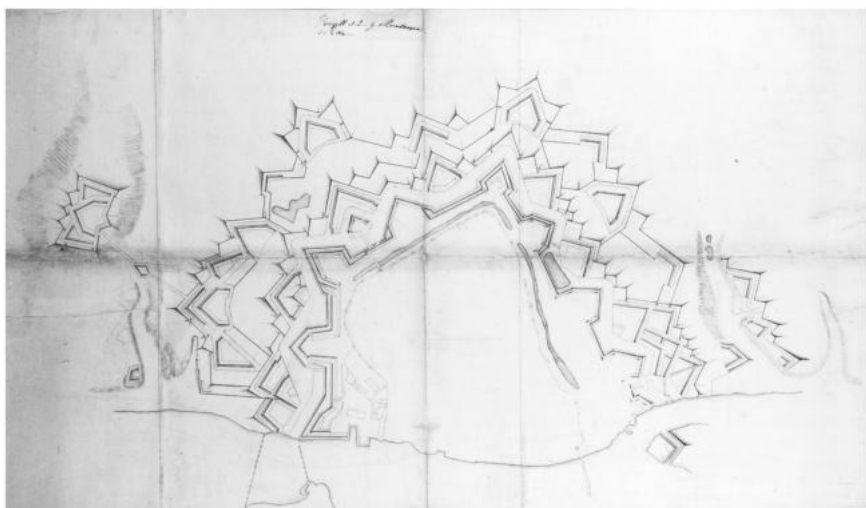
Pierwszy projekt Walrave przedstawił królowi w 1717 roku (ryc. 3) i już wtedy dał się poznać jako dobry reprezentant tzw. szkoły nowoholenderskiej i pojętny uczeń Menno van Coehoorna (1641–1704), klasyka nowożytnego sztuki fortyfikacyjnej. Ten zorientowany na południe plan zakładał powstanie silnej twierdzy o narysie bastionowym, opartej w zasadzie jedynie na wzmocnieniu już istniejącego założenia, poprzez otoczenie go rozległym płaszczem licznych fortów. Jak pokazał dalszy tok prac projektowych, ta propozycja nie zyskała sankcji królewskiej, z drugiej jednak strony projekt musiał sprawić na Fryderyku Wilhelmie na tyle dobre wrażenie, że Walrave mógł pro-

wadzić swoje prace w dalszym ciągu, równoległe realizując założenia obronne Magdeburga.

Około 1723 roku, a najpóźniej na początku 1724 został przedstawiony królowi plan, który wytyczał już kierunki późniejszych realizacji (ryc. 4). Należy dodać, że taki a nie inny kształt twierdzy szczecińskiej, wzmocnionej szczególnie od zachodu (kierunek ewentualnego ataku z bliskiego Pomorza szwedzkiego), został wprowadzony i zrealizowany na wyraźne życzenie króla. Fryderyk Wilhelm osobiście przeglądał plany, sugerował zmiany i aprobował już wprowadzone. W tym sensie on także jest twórcą szczecińskiej twierdzy. Na planie tym widać już zaczątki samodzielnego fortu od południowego zachodu, połączonego drogą z wysuniętym przed czoło umocnień innym fortem (nie zrealizowanym). Nawiązywało to do wcześniejszych założeń szwedzkich, w których mniej więcej w tym samym miejscu (bardziej w stronę południową) również znajdowało się samodzielne dzieło obronne – tzw. Szaniec Gwiazdzisty (*Sternschantze*). Na północnym krańcu wałów także widzimy zaczątek późniejszego Fortu Leopolda, który w efekcie końcowym przybrał zupełnie inną formę. Co istotne, projektant uznał za właściwe podkreślenie faktu istnienia jeszcze średniowiecznych murów i fos,

które z pewnych powodów mogły być istotne w fazie projektowej. Być może uwzględniano jeszcze ich pozostawienie?

Prace przygotowawcze ruszyły w lutym 1724 roku, zaś w ciągu kilku następnych miesięcy wmurowano (dwukrotnie) kamienie węgielne pod budowę jednej z najważniejszych (np. obok Kostrzyna, flankującego od wschodu dojście do Berlina i Magdeburga) i jednocześnie największej twierdzy państwa pruskiego¹⁸. Jak zwrócił uwagę Krzysztof Biskup, rozbudowa twierdzy szczecińskiej rozpoczęła okres praktycznie nieprzerwanych prac budowlanych, najpierw królestwa pruskiego a później II Rzeszy (a więc praktycznie do 1945 roku), mających na celu wzmocnienie obronności państwa o stałe punkty oporu¹⁹.

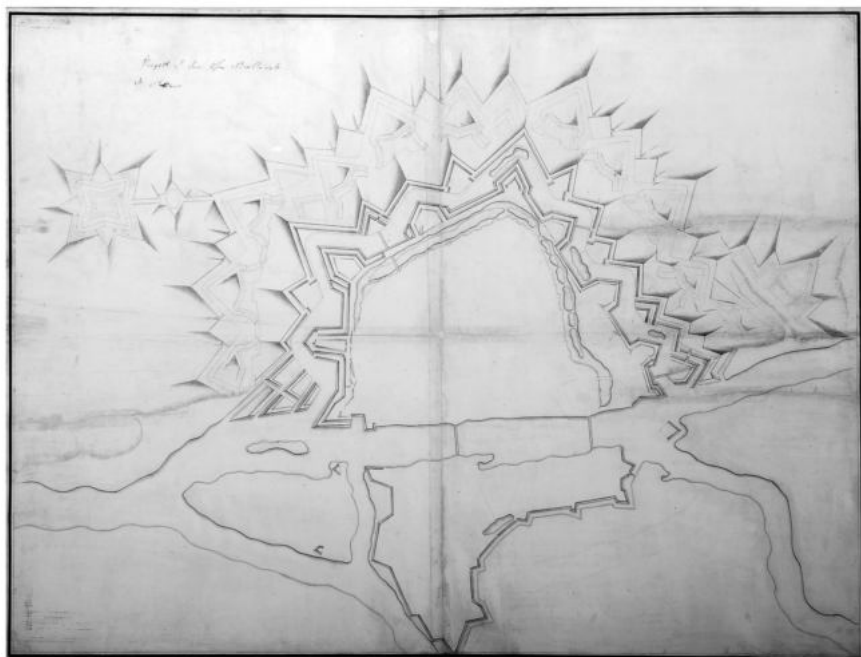
Ryc. 4. Projekt umocnień z ok. 1723 r. (MNS/H-0483; ze zbiorów Muzeum Narodowego w Szczecinie, fot. G. Solecki)

Tuż po tej dacie powstał projekt, idący jeszcze dalej w rozmachu projektowanych umocnień (ryc. 5). Dotychczas nieokreślony samodzielny fort na południowy zachód od miasta przybrał kształt siedmioramiennej gwiazdy, połączonej drogą (najprawdopodobniej ukrytą) z głównym trzonem twierdzy. Droga miała zostać zaopatrzona dodatkowo w plac broni w połowie swojej długości. W północnej części widać już mocno rozbudowany i wysunięty poza linię płaszcza późniejszy Fort Leopolda.

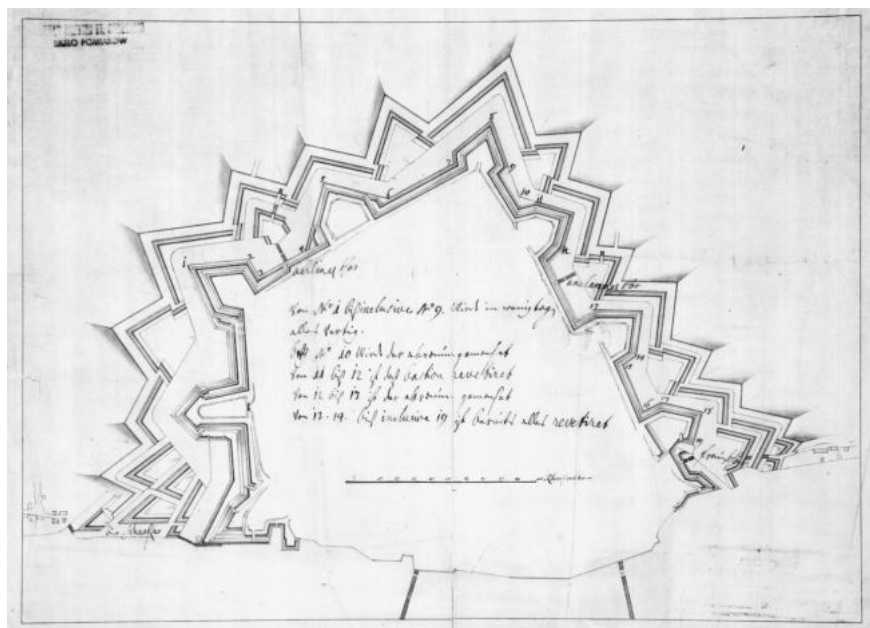
Swego rodzaju *resumé* jest kolejny plan, który pokazuje stan zaawansowania robót na okres ok. 1727–1728, a jednocześnie mówi o kierunkach realizacji i ko-

¹⁸ B. Kozińska, *op. cit.*, s. 9.

¹⁹ K. Biskup, *Plany pruskich fortyfikacji XVIII–XX w. na ziemiach polskich*, w: *Kartografia forteczna*, s. 27.

Ryc. 5. Projekt po 1724 r. (MNS/H-0482; ze zbiorów Muzeum Narodowego w Szczecinie, fot. G. Solecki)

Ryc. 6. Stan zaawansowania robót ok. 1727–1728 (MNS/H-0490; ze zbiorów Muzeum Narodowego w Szczecinie, fot. G. Solecki)

lejności wykonywania tego typu inwestycji (ryc. 6). Wyróżniono tu także opisem między innymi dwie najważniejsze bramy (podobnie zresztą jak wszystkie cztery lewobrzeżnego miasta) – Berlińską na zachodzie (obecnie Portowa, ryc. 7) i Anklamską (później i obecnie Królewska) na północy. To piękne, do dzisiaj zachowane przykłady połączenia praktycznej architektury militarnej z bogatym barokiem brandenburskim. Te dwie bramy oraz trzecia, nie zachowana, a pierwotnie znajdująca się na Łasztowni, także były projektu Walravego²⁰.

Ryc. 7. Brama Portowa (fot. autor)

W tym samym czasie (ok. 1728 r.) został przedstawiony pierwszy samoistny projekt fortu Nowego (później fort Prusy, ryc. 8). Wedle niego miało to być dzieło samodzielne, oparte na wieloramiennej lecz symetrycznej gwieździe. Jak zwróciła uwagę Bogdana Kozińska, było to rozwiązanie dość rzadko wtedy stosowane²¹. Projekt przypadł do gustu decydom, a ostatecznie samemu królowi, który zlecił jego budowę. Prace rozpoczęto w 1729 roku i trwały one pięć lat. W efekcie powstało samodzielne, samowystarczalne miasto, rzec by można – idealna, jeszcze renesansowa w typie utopia²². To swego rodzaju niewielkie miasteczko miało zamieszkiwać około 500 mieszkańców, miał tam stacjonować stały garnizon, zaś całość uzupełniały warsztaty rzemieślnicze oraz budynki użyteczności publicznej: szkoła, kościół i lazaret.

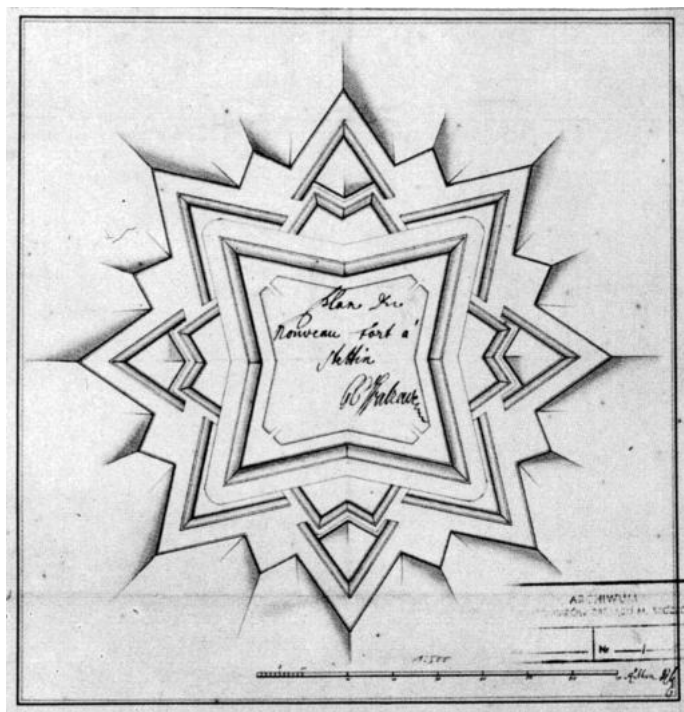
Wraz z podjęciem realizacji fortu Nowego zarekomendowano królowi budowę dwóch wysuniętych nieco poza obrys wałów fortów na północy i północnym zachodzie. Otrzymały one nazwy fort Leopold i fort Wilhelm. Plany z lat 1734–1735, będące po części jeszcze projektami (ryciny 9–13), przedstawiają ogólne i szczegółowe narysy tych dzieł wraz z projektowaną sytuacją ogniową. Wszystkie trzy bowiem forty miały się nawzajem flankować ogniem, przez co miała zostać osiągnięta maksymalna skuteczność obrony.

²⁰ O bramach i innych projektach (niefortyfikacyjnych) Walravego zob. M. Słomiński, *Szczecińskie budowle Gerharda Corneliusa von Walrave*, „Przegląd Zachodniopomorski”, t. II (XXXI), 1987, z. 3, s. 109–120.

²¹ B. Kozińska, *op. cit.*, s. 10.

²² O projektach fortu zob. R. Makala, *Fort Prusy – projekt miasta idealnego*, w: M. Słomiński, R. Makala, M. Paszkowska, *Szczecin barokowy. Architektura lat 1630–1780*, Szczecin 2000, s. 164–170. Na przełomie XV i XVI wieku zaczęły pojawiać się pierwsze prace teoretyczne, które rozpatrywały założenia idealnego miasta, opartego między innymi o okrąg jako figurę idealną. Taki kształt wewnątrz miał mieć także fort Prusy.

Dwa ostatnie wybrane plany to przegląd sytuacji w końcowym etapie budowy twierdzy. Plan powstały ok. 1738–1740 roku (ryc. 14) pokazuje już w większości zrealizowane dzieła oraz zabudowania wsi Turzyn, położonej pomiędzy Szczecinem a fortem Prusy.

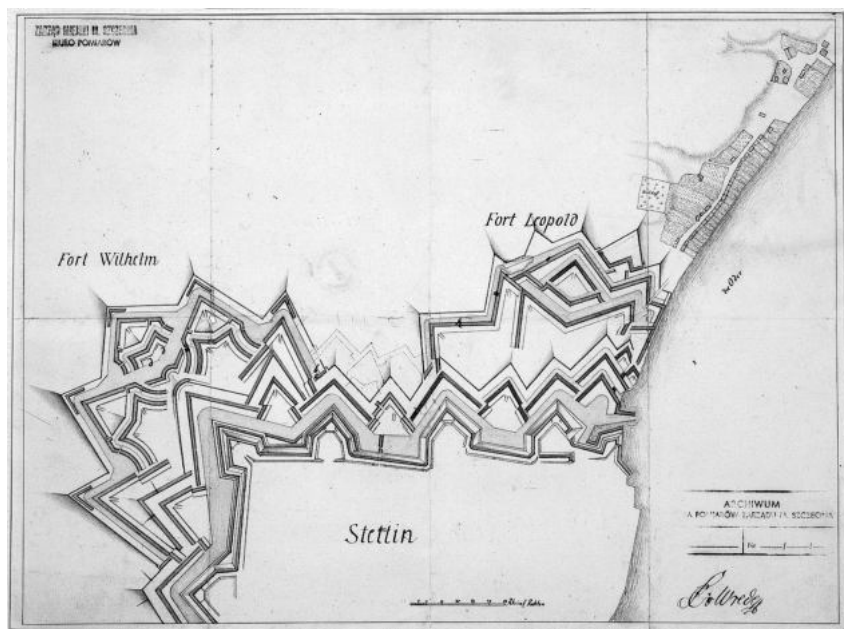

Ryc. 8. Projekt fortu Prusy ok. 1728 (MNS/H-0489; ze zbiorów Muzeum Narodowego w Szczecinie, fot. G. Solecki)

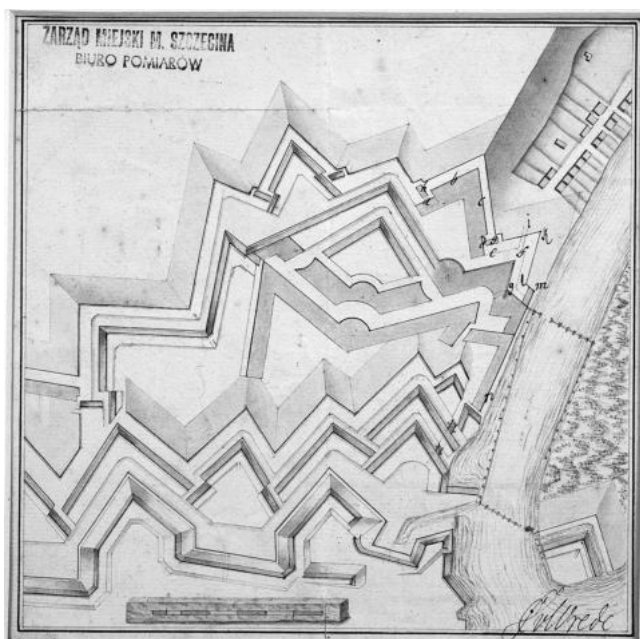
cinem a fortem Prusy. Mieszkańców wysiedlono, zaś większość terenów przejęło na własność wojsko²³. Kolejny plan, z ok. 1740 roku (ryc. 15) uzupełnia poprzedni o podział miasta (i fortu Prusy) na bloki zabudowy z siatką ulic, zaś między fortem a Szczecinem widoczna jest wysadzona drzewami droga, która w ostatecznym wariancie połączyła oba dzieła.

W tym krótkim i wybiórczym przeglądzie najbardziej reprezentatywnych planów, pokazujących rozbudowę szczecińskiej twierdzy warto przywołać jeszcze jeden, który należy traktować po części jako kartograficzną ciekawostkę (ryc. 16). Jest to prawie wykończony plan, na którego marginesach widoczne są odręczne wprawki kartografa. Te z pozoru niepotrzebne marginalia, po bliższej analizie pokazują, w jaki sposób powstawały pewne fragmenty mapy, w jaki sposób ją kolorowano itp.

²³ T. Białecki, L. Turek-Kwiatkowska, *Szczecin stary i nowy*, Szczecin 1991, s. 267.

Ryc. 9. Ogólny plan fortów Wilhelma i Leopolda, 1734–1735 (MNS/H-0498; ze zbiorów Muzeum Narodowego w Szczecinie, fot. G. Solecki)

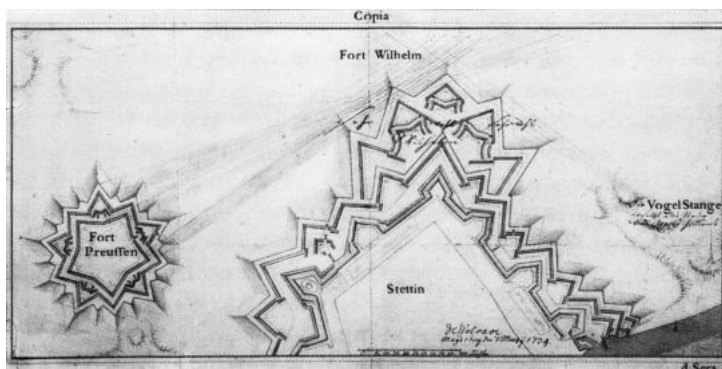

Ryc. 10. Plan fortu Leopolda, 1734–1735 (MNS/H-0492; ze zbiorów Muzeum Narodowego w Szczecinie, fot. G. Solecki)

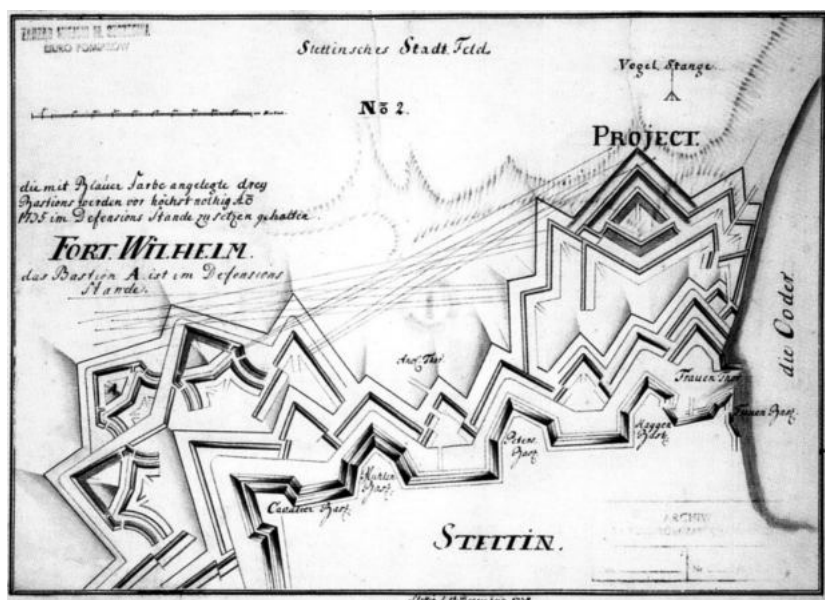
Data 1740 zamyka okres rozbudowy szczecińskiej twierdzy. Być może, gdyby nowy władca – Fryderyk II miał inne priorytety i nie rozpoczął wojen o austriacki Śląsk, miasto zyskałoby jakieś dodatkowe elementy umocnień. Byłyby to zapewne jedynie szczegóły, które w żaden sposób nie zmieniałyby wizerunku

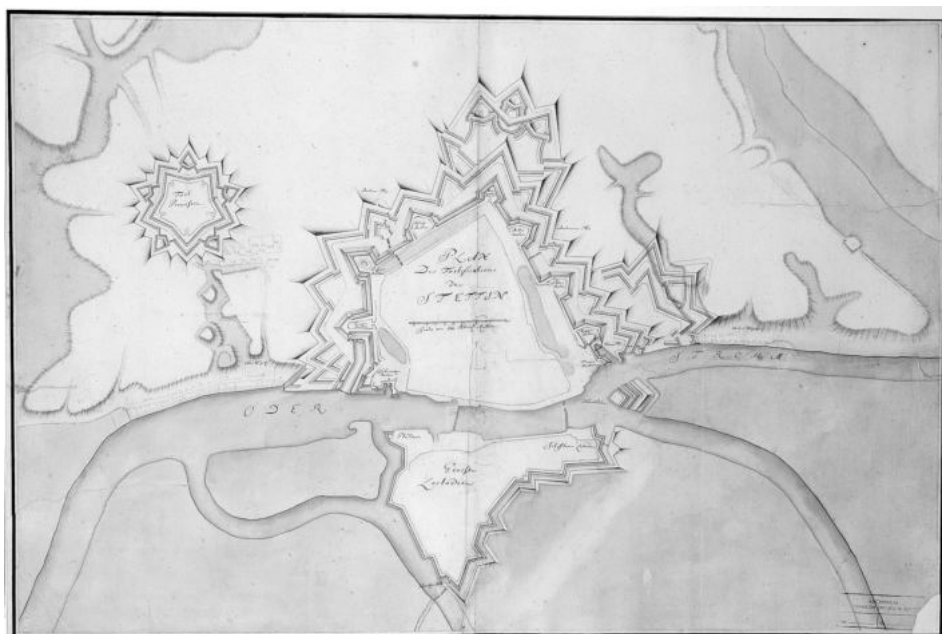
Ryc. 11. Plan fortu Wilhelma, 1734–1735 (MNS/H-0494; ze zbiorów Muzeum Narodowego w Szczecinie, fot. G. Solecki)

Ryc. 12. Plan sytuacji ogniowej pomiędzy fortami Prusy i Leopolda oraz projektowanym miejscem fortu Wilhelma, 1734–1735 (MNS/H-0562; ze zbiorów Muzeum Narodowego w Szczecinie, fot. G. Solecki)

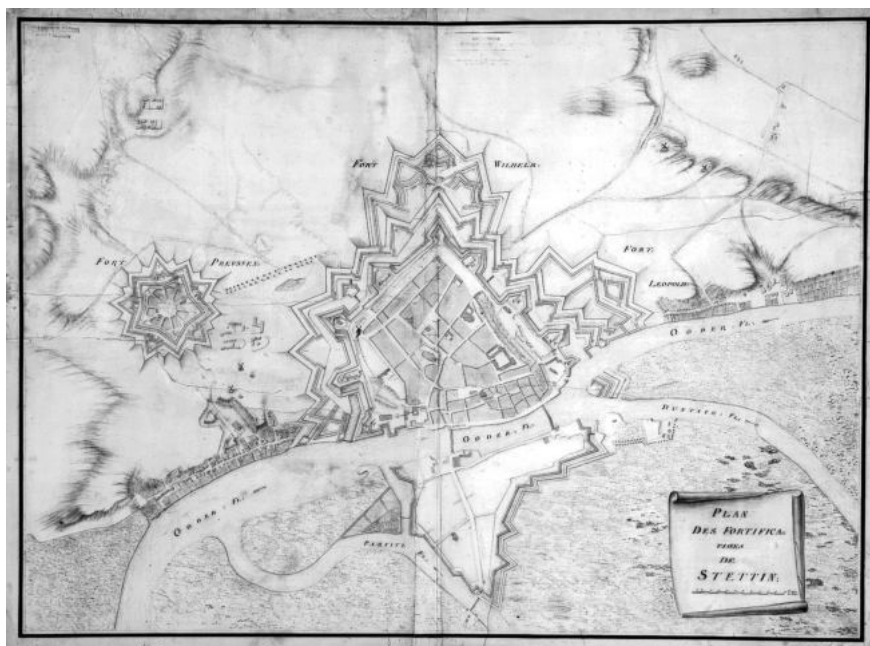

Ryc. 13. Sytuacja ogniowa między fortami Wilhelma i Leopolda, 1734–1735 (MNS/H-0503; ze zbiorów Muzeum Narodowego w Szczecinie, fot. G. Solecki)

Ryc. 14. Ogólny plan twierdzy szczecińskiej, ok. 1738–1740 (MNS/H-0487; ze zbiorów Muzeum Narodowego w Szczecinie, fot. G. Solecki)

nadanego przez Walravego. Chociaż twierdza raz tylko została wykorzystana zgodnie z jej projektowanym przeznaczeniem w boju²⁴, to na 130 lat zdeterminowała kształt i życie miasta. I chociaż w XVIII wieku możemy jeszcze mówić o względnym rozwoju Szczecina w oparciu o twierdzę (garnizon) i port²⁵, o tyle

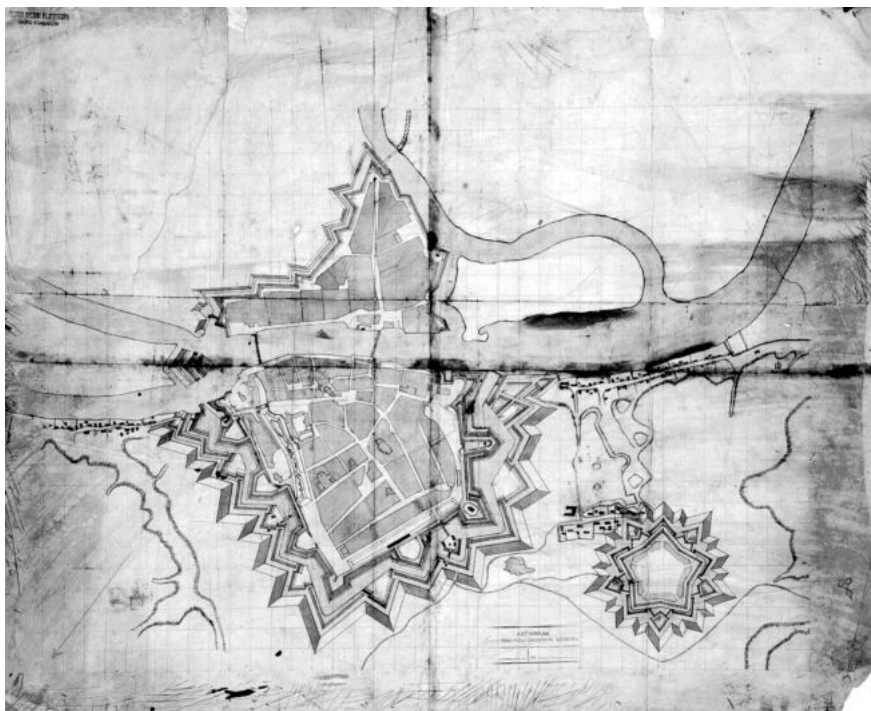

Ryc. 15. Ogólny plan twierdzy szczecińskiej, ok. 1740 (MNS/H-0486; ze zbiorów Muzeum Narodowego w Szczecinie, fot. G. Solecki)

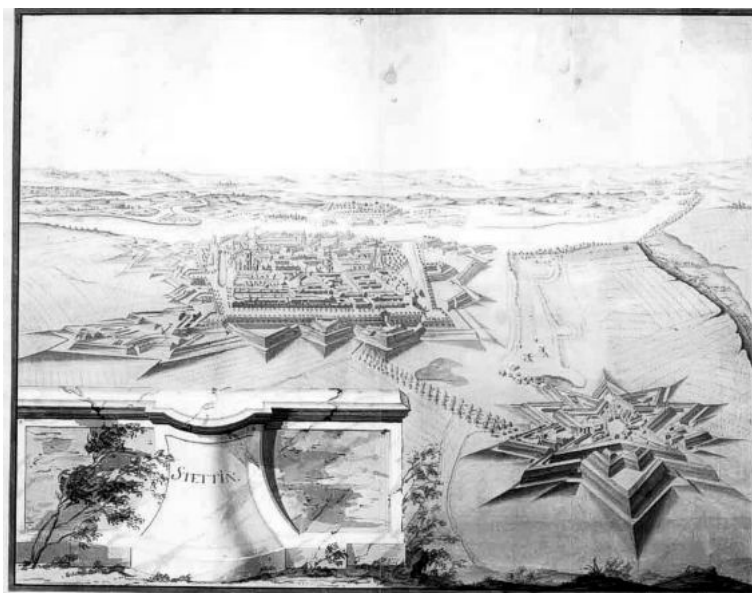
po okresie napoleońskim, w epoce rozwijającego się przemysłu, rosnącej roli mieszczaństwa, ale i zmian w sposobie prowadzenia wojen, imponujące fortyfikacje stanowiły już tylko gorset, nie pozwalający miastu na szerszy oddech. Gdy w 1873 roku, po zwycięstwie Niemiec w wojnie z Francją pozwolono rozebrać umocnienia, władze miasta sukcesywnie wykupywały tereny poforteczne, a na miejscu dwóch północnych fortów (Leopolda i Wilhelma) założono reprezentacyjne dzielnice Szczecina. Fort Prusy zachował swój garnizonowy (koszarowy)

²⁴ Zajęcie Szczecina (fortelem, bez jednego wystrzału) przez niewielki oddział wojsk napoleońskich miało miejsce po klęsce Prus pod Jeną i Auerstadt (1806). Wczesnym rankiem 30 października kilkusetosobowy oddział kawalerii Lasalle'a wjechał do Szczecina jako rzekoma forpoczta stutysięcznej armii cesarza. Wieczorem poprzedniego dnia rozproszeni po okolicy żołnierze francuscy pozorowali nadszycie liczących sił. W 1813 r. załoga francuska broniła Szczecina przed Prusakami. Zob. M. Wehrmann, *Geschichte der Stadt Stettin*, Frankfurt / Main 1979 (reprint wyd. Stettin 1911), s. 416–417.

²⁵ Zob. R. Gaziński, *Szczecińska gospodarka morska na przełomie XVIII i XIX wieku – stagnacja czy rozwój?*, „Przegląd Zachodniopomorski”, t. XX (XLIX), 2005, z. 3, s. 7–20.

Ryc. 16. Nieukończony plan, służący za brudnopis; (MNS/H-0485; ze zbiorów Muzeum Narodowego w Szczecinie, fot. G. Solecki)

Ryc. 17. Panorama Szczecina, anonim (ze zbiorów Krigsarkivet w Sztokholmie, 0406:25:258:041)

charakter, zaś do dzisiaj widoczny jest w rejonie Alei Piastów fragment muru oporowego twierdzy oraz XIX-wieczne budynki koszarowe.

Walrave, zapewne bez takiej świadomości, odcisnął na Szczecinie piętno, jak nikt inny w tej epoce. Stworzył najpotężniejszą twierdzę jednego z najważniejszych mocarstw Europy. Rozmach tej realizacji nie miał sobie równych w tej części kontynentu, a świetnym potwierdzeniem jest miedzioryt Matthaeusa Seuttera z 1740 roku, przedstawiający miasto od zachodniej strony oraz nieco późniejszy, anonimowy, rękopiśmienny widok Szczecina szwedzkiej proveniencji, znajdujący się w zbiorach Krigsarkivet w Sztokholmie (ryc. 17). Niektórzy badacze wystawili twórcy fortyfikacji i jego dziełu niskie noty, jednak naszym zdaniem są one zupełnie niezasłużone, a co więcej – także niezrozumiałe²⁶.

Manuscript maps of Stettin (Szczecin) by Gerhard Cornelius von Walrave from the first half of the eighteenth century

S u m m a r y

After the Griffin dynasty of Pomerania became extinct (1637) and the Peace of Westphalia came into force (1648), part of Pomerania together with Stettin became a Swedish possession. The electors of Brandenburg, who had a legal claim to the whole of Pomerania, refused to accept this state of affairs. Between 1648 and 1713 they tried to capture Stettin three times but failed (it fell into their hands once, but only for a short period).

The city, occupied by Sweden already in 1630, was surrounded by medieval walls and extensive fortification works were necessary. The works done by the Swedes later proved enough to save Stettin from being taken by force.

The opportunity for change arose during the Great Northern War when the Swedish army was in retreat. In 1713 Frederick William I, the king of Prussia, was asked by the warring parties (Russia and Sweden) to send peacemaking troops into Stettin. Prussian army took the city without a fight, thus ending decades of unsuccessful struggle of the Great Elector. In 1720 Sweden ceded Stettin to Prussia, and in the following year townsmen of Stettin paid homage to the new ruler.

The inspection of supplies in the fortress was carried out at that time and the results were very unfavourable. Moreover, the condition of the Swedish fortifications was deemed

²⁶ G. Bukal przywołując plan miasta z końcowego okresu realizacji twierdzy (1738), pisał o „nieciekawym rozwiązaniu zaproponowanym dla Szczecina”. I dalej: „W projektach Walravego uderza mnie pewien nadmiar inwencji twórczej. (...) Dzieła obronne traktowane są przez niego niemalże jak kostki dziecinnej układanki, której reguły zależą tylko od jego fantazji, a celem nadrzędnym jest zaskoczenie widza. (...) mamy tu wręcz naiwny chaos i słabą integrację przestrzeni. (...) jest to w oczywisty sposób poważne, napuszone, mądre...”. Zob. G. Bukal, *Gerhard Cornelius Walrave i holendersko-pruska fortyfikacja na ziemiach polskich*, w: *Niderlandyzm w sztuce polskiej*, Materiały z sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Toruń, grudzień 1992, red. T. Hrankowska, Warszawa 1995, s. 353, 361–362. Tę deprecjonującą Walravego opinię przywołujemy z kronikarskiego obowiązku; więcej tu, niestety, interpretacji i rozważań architekta niż rzeczowej krytyki.

unsatisfactory, although so far they had fulfilled their task. The person commissioned to develop plans and then erect modern fortifications, converting Stettin into the most important fortress of the Prussian monarchy, was the excellent engineer Gerhard Cornelius von Walrave. The name of this cartographer is associated with the construction of the largest Prussian fortress, which for 150 years had a major impact on Stettin's development (or rather lack of it).

The article discusses manuscript maps of Stettin created by Gerhard Cornelius von Walrave, most of which are stored in the National Museum in present-day Szczecin. They are part of a larger collection, which comprises manuscript maps from the eighteenth century. They help trace the development of the Stettin fortress throughout the century. Especially valuable are plans showing its actual layout and condition at a particular moment in time, and early designs, which for various reasons were rejected by decision-makers; however, these documents provide evidence of how design concepts evolved over time.